

ПОСТСОВЕТТИК ДООР ЖАНА КЫРГЫЗ АЯЛДАР ПОЭЗИЯСЫНДАГЫ АЙРЫМ КӨРҮНҮШТӨР

Бул макалада союз тарагандан кийинки кыргыз адабиятынын айдыңындагы жалпы абал жана аялдар поэзиясындагы көрүнүштөр жөнүндө сөз болот. Учурдун поэзиясында өзгөчө байкалган тарыхый тема жана аян ырларынын орун алгандыгы белгиленет.

Кыргыз элинин СССРдин тутумунда өткөргөн жетимиш жылдык тарыхы изилдөөчүлөрдүн көз карашында ар түрдүүчө бааланып келет. Биздин пикирибизде, саясий, социалдык-экономикалык жактан өнүгүп-өсүп, калыптануубузда советтик доордун зор мааниси бар. Советтик доор өз өнүгүүсүндө фольклорду пайдубал кылган кыргыз профессионалдык адабиятынын, маданиятынын бутуна туруп, телчигип, калыптанып, көтөрүлүп, мурда болуп көрбөгөндөй өнүгүүлөргө жетишине шарт түзгөнүн тануу мүмкүн эмес. Адабият үчүн атайын акча каралып, акын-жазуучуларга калем акы берилип, анан ошол чыккан китептердин алыскы айыл жергелерине чейинки таркалышы камсыздалып, көзөмөлдөнүп, китеп күйөрмандары, окурмандар жаңы китептер менен камсыз болуп, ошол көрүнүш кайра жазуучуларга шык-дем берип, адабий өсүштүн түзүлгөн шарты болгон. Кызуу кайнаган ушул китеп күндөрү, адабий майдандын шары кайсы бир күнү тык токтоп, элдин китеп эмес, кара курсактын камын көрүп калаары а кезде түшкө да кирген эмес. (“Адабий майдан” деген терминдин өзү дагы дал ошол жаңылыктар, көркөмдүк бийиктиктер үчүн жаман-жакшы көрүнүшүп, макташып-жакташып, сындашып, “чыгармачылык полемикадан улам пайда болгон келишпестиктин адамдык душмандыкка айланышына” (М.Апышев) чейинки кагылыштар болгон совет адабиятына туура келет, бул термин андан кийинки мезгилдин адабий процессине коошпойт).

Советтер Союзунун жоюлушу Кыргызстан үчүн коомдук-саясий, маданий жактан опурталдуу болду. Бир кездеги окурмандардын сүйүктүү гезит-журналына айланган “Кыргызстан маданияты” менен “Ала-Тоонун” чыгышы сээлдеп, бара-бара токтоп, 1990-жылдардагы коомдук турмуш, андагы оорчулук элди бир топ абдыратып койду. Китеп күйөрмандары, окурмандар гана тургай, акын-жазуучулардын, илимпоз-сынчылардын өздөрү алапайын таппай калышты. Өзүнүн көзү барда берип, бирок кеч, көзү өткөндөн кийин, 2008-жылдын декабрында жарыкка чыккан маегинде адабияттын чыныгы күйөрманы, сынчы-адабиятчы С.Жигитов журналисттин: “Акыркы жылдары кандай чыгарма жараттыңыз?”, - деген суроосуна “Он жыл ичинде эч нерсе жараткан жокмун, себеби көр оокаттын айынан университетте балдарды окутуп жүрөм...” [3], - деп жооп берген.

Адабиятчы К.Асаналиев: “Дүйнөнүн бир тарабын титиретип турган СССРдин кыйрашы аз сандуу элдер үчүн тоо көчүп, сел жүрүп кеткендей эле болду. Айрыкча, өзүн “дүйнөдөгү эң алдыңкы, эң демократиялуу” деп жарыялаган, “көп улуттуу совет адабиятынын” бир заматта бөлүнүп, тарап кетиши, башкасын билбейм, кыргыз совет жазуучулары үчүн асмандагы күн биротоло батып кеткендей, түн түштү да калды. Ошондогу кыргыз совет жазуучуларынын моралдык ал-абалы, духу, чыгармачылык психологиясы кандайдыр бир учурлары менен, албетте, бул салыштыруу оңтойсуз, ошондой болсо да, 1920-жылдары Россиядан сүрүлүп, Батыш Европага эмиграцияга кеткен И.Бунин, Г.Иванов, Д.Мережковский, В.Набоков, М.Цветаева ж.б.у.с. эң көрүнүктүү орус жазуучуларынын тагдырына үндөшүп, окшошуп кеткен сыяктуу”, - деп, “кантсе да артында Пушкин менен Гоголь, Толстой менен Достоевский, Тургенев менен Чехов ж.б. улуу мурасы “тиреп” турган” алар акыры “Советтер Союзундагы орус совет

адабиятына альтернативдүү, көп жагынан карама-каршы орустун эмигранттык чоң адабиятын жаратканын” айтат [2]. Адабиятчы өзү белгилегендей, “ар кандай масштабдагы жана маанидеги окуялардын ортосунан, тагыраак айтканда, өз жеринен сүрүлүп, бөлүнүп кеткен орус жазуучулары жараткан “эмигранттык адабият” менен “улуу адабияттан” бөлүнүп, коломтосунда калган улуттук жаш адабияттын ортосунан кандайдыр бир аналогия, окшоштук издөө аракетин жок...” [2] болсо дагы, мындай тагдырды кыргыз адабияты кандай көтөрдү?

Дал ушундай шартта, кайра куруудан кийинки постсоветтик учурда, ырас, кыргыз китеби такыр эле чыкпай койгон жок, чыкты. Өзүбүздүн темага ылайык кеп кылсак, постсоветтик доордо жарык көргөн акын кыздардын китептеринин тизмесин төмөнкүлөр түзөт: С.Абдыкадырованын “Таң нуру” (2004), “Күн нуру” (2005), Н.Жүндүбаеванын “Өмүр жемиши” (1992), “Эне дүйнөсү” (1994), “Кызыл өрүк” (2000), “Кышкы гүлдөр” (2004), маркум Ж.Тынымсеитованын “Айга учуп барамын” (1991), “Жумакан” (2000), М.Абылкасымованын “Үшүк” (2001), Г.Момунованын “Айдарым” (1991), “Аяй-Аяй” (1991), “Жан дүйнө” (1994), “Кут дүйнө” (2004), Ш.Мамбетаипованын “Көл боюна жүз келем” (2007), Д.Жамансартованын “Өрүлүк” (1991), “Айдай” (1996), “Жылдыздуу сапар” (2001), С.Акматбекованын “Күз ырлары” (1990), “Күүгүмдөгү күү” (1998), А.Дегенбаеванын “Портреттер” (1990), “Суусаган тамырлар” (2006), Р.Мукашеванын “Алыстаган ак дайралар” (1998), Ч.Унурованын “Теребел” (1992), Р.Карагулованын “Капчыгай” (1991), М.Мамазаированын “Кайгыдан тургуздум сага бир эстелик” (2000), “Энелер үнү” (2007), “Тур, улуу журт!” (2010), Ш.Келдибекованын “Кербен” (2005), К.Сариеванын “Асмансыз жылдар” (1998), “Аалам тепкичтери, же өткөөл өмүр трактаты” (2005), А.Узакованын “Кеч жарык” (1990), “Түнкү асман” (1997), “Жүрөгүм менен сүйлөшүү” (2006), Т.Закированын “Кусалык” (1991), “Боз торгойдун ыры” (1993), “Ыйык шаарым” (1999), “Мекенимдин эшиги” (2008), А.Бегимкулованын “Каяша” (1990), Г.Шакированын “Даанышман кеп” (1990), “Дилазык” (2004), М.Осмонкулованын “Аялуу дүйнө” (1992), “Жөн келген жоксуң жигит” (2005), Ф.Абдалованын “Ай жарыгында” (1997), “Жүрөктөгү шамал” (2001), “Эсимде” (2011), Б.Чотурованын “Боз торгой” (1998), “Сагыныч” (2004), “Ысык-Көл сүйүүнүн көзүндөй” (2006), “Чокморовго гүлдесте” (2006), С.Орозобекованын “Сен дүйнө” (2004), А.Темированын “Бурганак” (1990), “Алтынай” (2003), Э.Ажыканованын “Көгүш гүлдөр” (2007) ж.б.

Бул тизме, андагы китептердин жылдарынан улам эмнени айтууга болот? М.Абылкасымованын “Ата-Журт дайым көңүлдө” (1987) жана “Үшүк” (2001) китептеринин ортосундагы он төрт жыл эмнени айтат? “Үшүк” китебинин алгачкы бетинде “1990-2001-жыл арасы” деген эскертүү берилгенине караганда, чакан китепке кирген чыгармалар – аталган мезгил аралыгындагы акындык эргүүнүн болгон жемиши. Акын менен маектешкенибизде, Союз таркагандан соң жүрөгүн боштук ээлеп, эч нерсеге ишенбей калганын айтат. Албетте, бүткүл өмүр-тагдырын, жашоосун, келечегин, бактысын бир партия менен камыр-жумур бирдикте көргөн, советтик коомдун жакшылыгын, өз Ата Журтунун, Ата-Конушунун ийгиликтерин ырга салып жашоосун көрктөгөн, Союзда аялзатынын ичинен жалгыз Ленин комсомолу сыйлыгынын лауреаты катары көптүн көңүлүн бурган, калемдештеринин сүйүүсүнө да, арзуусуна да татыган баркы бийик Эл акыны үчүн ошол бийиктигин жоготуп алуу оңойбу? Албетте, Союз тарагандан кийин М.Абылкасымованын кадыры төмөндөй түшкөн жок. Болгону, кеп көп улуттуу совет адабиятынын өкүлү болгон кыргыз совет адабиятынын капылеттен жок боло калганында болуп жатат.

Биз терең урматтаган белгилүү адабият сынчысы менен жакында сүйлөшүп отурганыбызда, Кыргызстан эгемендүүлүк алганда бир дагы кыргыздын жазуучусу же акыны “Манастын урпактары, биз акыры келип минтип көз карандысыздыгыбызга, өзүбүздүн элдүүлүгүбүзгө ээ болдук” деп куттуктап, маңдайы жарылып бир да сап

бирдеме жазып коюшпаганы уят болгонун айтып, кейиген эле. Өлкөнүн тагдырындагы мындай бурулушту көкүрөгүндө балким туура деп кабылдаганы менен, М.Абылкасымова сыяктуу Союздун койнунан жаңы чыккан акын чаар ичегилик кылып кантип кубаттап жиберет эле.

Көп жылдык боштук жана тымызын көңүл чөгөттүктөн кийин, андан дагы партиядан кол үзгөнүнөн дагы ачуу, андан дагы катуу тийген окуя өмүрлүк жолдошу Сагын Наматбаевдин дүйнөдөн өткөндөн кийинки көңүл дартын акын “Атаке баатыр” пьесасын жазуу менен айыктырган. Дегеле, постсоветтик адабиятта кеңири орун алган тарыхый темаларга кайрылуу, өтүп кеткен эл, уруу баатырларын даңазалоо тенденциясы акындын чыгармачылыгынан дагы байкалат. “Үшүк” китебинде орун алган “Атаке баатыр жөнүндө баян”, “Аталар жана Ата Журт”, “Түлкү баатыр”, “Тоголок Молдо чоң атам”, “Курманжан датканын арманы” аттуу поэмага тете мазмундагы ырлары муну тастыктайт. Дегеле өз өлкөсүнүн өңчөй жакшы жактарын гана даңазалап көнгөн, алдына алтын таштаса дагы көңүлүн кайт кылган адамга, душманына ийилип бербеген акын аталган китепте дагы өңчөй ийгиликтерди, жакшы жышааналарды гана ырдоону ниет кылат.

Китептин кириш сөзүндө акын: “... Токтомушев аябагандай санжырачы киши эле. Какшап менин жети атамды сайрап санап, санжырага салып отурчу эле. Ал кезде өткөн тарыхка катуу чектелүү салынган үчүн кайран кишилер билгендерине кичине кылчактоо менен абайлап мамиле кылып жүрүштү. Мени көргөндө оо, баатырдын кызы деп калышаар эле. Мен ошол сөз үчүн эле жети атама карыз экеними түшүнчүмүн” [1, 5-б.], - деп жазат. Албетте, акындын айтканында кынтык жок, аталары үчүн сыймыктанаары анык, бирок ошол аталарын жазуунун өзү кайра куруунун, ачыктыктын, эгемендүүлүктүн шарапаты менен мүмкүн болуп отурбайбы. Бул тууралуу К.Асаналиев: “...Белгилүү го, совет доорунда өткөнгө кайрылууга толук түрдө тыюу салынбаса да, тарыхый теманы чагылдырган чыгармалар айрыкча көзөмөлгө алынып, кылдай “илинчеги” болсо эле авторго эскини “идеализациялоо”, “жаңыны тануу”, “жаңыны жокко чыгаруу” деген сыяктуу саясий айыптар даяр турчу. Мына ошондуктан совет жазуучулары, бөтөнчө, улуттук авторлор өткөн тарыхый турмушту сүрөттөөнү эңсеп, каалап турса да, андан чочулап, четтеп өтүүгө аргасыз болушкан. Сөз эркиндиги темаларга коюлган ар түркүн тоскоолдуктарды алып таштагандан кийин, өзгөчө, улуттук жазуучулардын тарыхый окуяларга өткөндөгү көрүнүктүү инсандардын тагдырына жапырт кайрылганы күтүлгөндөй эле законченемдүү көрүнүш” [2], - деп жазат. Ырас, мында кеп кара сөз жанрындагы чыгармалар, айрыкча, романдар тууралуу болуп жатат. Бирок мазмундук жактан ушул эле пикир ыр-поэмаларга дагы туура келет.

Акын Атаке баатырга арнаган ырында: “...Өмүргө өзгөрүүсүз ченем жоктур, Өзүңө бир эстелик куралбасам. Байкасам менден башка балаң жоктур, Оюм бар бир жакшына ыр арнасам. Жолборс, илбирс кейиптенген жүрөгүңдөн, Дабыш угуп түшүмөн жүрөмүн мен. Калсам калдым касаттан жапа чегип, Акыр баштан айрыбай тилегимен. Канча жолу кырсыктан куткарасың, Каруум кетсе чөп болуп жыттанасың. Аян болуп жол таштап коесуң ээ, Катаал турмуш канчалык кыстабасын. Алчактатып ак боз ат мингизесиң, Алтын жолборс терисин кийгизесиң. Адашуунун тар тору курчаганда, Акыйкатты акырын билгизесиң. Айланайын таянган жалгыз тайым, Курчап келет куушуруп каргыш дайым. Эми өлөт деп калганда өлтүрбөйсүң, Каухар болуп жанымда көлкүлдөйсүң. Жакада өскөн көк жайшаң майкандайсың, Түбү терең көлүңдөй чайпалбайсың. Жакын жүрүп жанымга кубат берип, Жан кишиге көрүнбөй байкалбайсың. Айланайын аркыттай илебиңен, Сезем аны мен чындап жүрөгүмөн. Канаттарым кайрылбайт анча-анчага, Канат күүлөп учтум го түнөгүңдөн” [1, 9-б.], - деп жазат. Өзүндөгү эрктин, кайраттын, ийгиликтердин, жолу ачыктыктын себепкери катары Атаке атасынын руху коштоп жүрөөрүн айтат акын.

Ырдагы аян түшүнүгүнүн өзү, негизинен, эгемендик доордо кеңири оозго алына баштаган түшүнүк. Эркиндиктин келиши менен адамдардын көбү аянчы болуп, өзгөчө, аял затынын өкүлдөрү дарыгерлик, табыпчылык, көзү ачыктык касиет башталмаларын аны менен түшүндүрүшкөн. Ал тургай адабий чөйрөдө орун ала баштаган бул түшүнүктү жамынып, айрым акындар өздөрүнүн акындык изденүүлөрүн сырдуу кылып көргөзүшкөн. Андай акын аялдардын бири - Өмүрбүбү Бегалиева. Ал өзүнүн “Теңир, аалам жана мен” китебиндеги “Ак Мөөр баяны” поэмасы аркылуу өткөнгө кайрылат. Кыргыздын дүйнө таанымында жигити Болотту боздотуп, Ак Мөөрдү сыздатып алып кеткен каардуу хан

катары кабылданган Жантай хандын образы таптакыр оң жагынан ачылат. Өзүн Ак Мөөрдүн азыркы дүйнөдөгү кайра жаралышы катары түшүндүргөн акын кечээги тарыхка башкача түс берет. “Кыргызстан” басмаканасында иштеген акын менен сүйлөшүп отуруп, анын өз оозунан Өмүрбүбү аталган китебине баш сөз жаздыруу үчүн ага кайрылганын, анда акын: “Буга чейин Ак Мөөрдү А.Осмонов, С.Эралиев, А.Токтомушев сыяктуу таланттуу акындар жазса, алардан кийин сенин келегей тилинде жазылган чыгармандын зарылдыгы канча?”, - деп суроо узатса, “Муну мен жазган жокмун, мага аян кылып Кудай жаздырып атат”, - деп Кудайга шылтап, “Кудай деле кызык экен, айтып бергенге жараша сапаттуу эле айтып берсе болмок экен”, - деп кесе пикир айтып узатканын эшиткенибиз бар. Бул мисалдын өзү өзүнө тиешелүү поэтикалык жоопкерчиликти башка бирөөлөргө, болгондо да коркпой-этпей Кудайга жүктөп жаткан өзгөчө көрүнүштү айтат. Албетте, муну айтуу менен биз М.Абылкасымованын атасынан алган колдоосун, аянын төгүнгө чыгаралы деген ойдон таптакыр алыспыз. Бул өзүнчө поэтикалык табылга, туюм.

Аян маселесине келсек, бул өңүттө өзгөчө көрүнүш катары алгач “Жайсаң” деген ат менен Бүбү Мариям Муса кызы менен Шарыпкул Эсенгуловдун авторлугунда жарык көргөн 7 китепти, андан кийин Манастын кырк чоросунун бири делген легендарлык акын Жайсаң Үмөт уулунун авторлугунда (?) “Айкөл Манас” деген ат менен жарык көргөн 10 китепти атоого болот. Бул маселеге байланыштуу талаштуу нерселер көп. Биринчиден, салттуу “Манаска” салыштырмалуу, анда такыр башка окуялар менен кейипкерлердин орун алышы. Экинчиси, аян алуу жагдайынын ашкере сырдуулугу. Үчүнчүдөн, стилинин, муун өлчөмдөрүнүн салттуу “Манастан” таптакыр айырмаланышы. Бул өзгөчөлүгүн айрым изилдөөчүлөр “Манастын” аял адам тарабынан жаңы замандын окурмандарына ылайыкташтырылып берилгени катары баалашат. Салттуу “Манас” абдан көлөмдүү болгондуктан, аны окуп отурууга бүгүнкү убактысы тар адамдардын чолоосу тийбейт, ал эми жаңы “Манастын” тили өтө жеңил жана көлөмү чаканыраак, кабыл алганга ийкемдүү (Г.Айтпаева). Бул көрүнүштүн дагы бир жагы, ал профессионалдык адабияттын үлгүсү эмес, башкача айтканда, илхам, изденүү, жазып-сызуу аркылуу жаралган нерсе эмес. Анын алгач сан, цифра түрүндө маалымат болуп түшүп, андан соң чечмеленип, анан гана ыр саптарына айлантылаары тууралуу айтышат. Көрүп-билип турбагандан кийин бул сырдуу кубулушка анчалык тереңдеп кирүүнү максат кылбайбыз. Бул профессионалдык адабият менен фольклорду, салттуу “Манас” менен жаңы “Манасты” текстологиялык жактан салыштырууну максат кылган атайын адамдардын иши.

Жыйынтыктап айтканда, постсоветтик учурда кыргыз адабиятында, анын ичинде аялдар поэзиясында тарыхый темага кайрылуу тажрыйбасы М.Абылкасымованын чыгармаларында ийгиликтүү ишке ашты. Буга катар аталган мезгил тилкесинде али поэзия же поэзия эмес экендиги далилдене элек, аян түрүндө алынгандыгы белгиленген көркөм туундулар жаралды. Ал эми мурдатан ыр жолунда келе жаткан акын аял заты абалкы темаларынан четтеп жиберешкен жок, башкача айтканда, мурдагы изденүүлөрүн улантышты. 80-90-жылдардын чегинде адабиятка келген акын кыздар көбүнесе медитативдик ырларды жаратышып, 70-жылдары ушул өңүттө жаңычылдык алып келген акын С.Акматбекованын таасиринде болушту. Эң негизгиси бул мезгилдин өкүлдөрү кечээги кыргыз совет адабияты менен бүгүнкү жаңы адабияттын ортосунда көпүрөлүк милдет аткарышты.

Адабияттар:

1. Абылкасымова М. Үшүк. – Б., 2001.
2. Асаналиев К. Постсоветтик доор. Адабий тагдыр. //Адабий Ала-Тоо. - 2006-жыл. Июль. №11 (19).
3. Шакир О. Эл байыса, турмуш оңолсо, адабият да оңолушу мүмкүн. //Кыргызстан маданияты. 2008, 19-21-декабрь.